

KOPASZ VIVIEN MELANI

DERCEN KÖZSÉG NÉPI KULTÚRÁJÁNAK JELLEMZŐI A 19–20. SZÁZADBAN

Írásom Dercen község néprajzi jellemzőit mutatja be vázaltszerűen, megrajzolva ezzel a vizsgált terület 19–20. századi hagyományainak kulturális hátterét.* Ezen belül fontos helyet foglal el írásomban a *Szernye-mocsár* nevű ősláp, mely nagyban hozzájárult a település népi kultúrájának, néprajzi sajátosságainak kialakulásához.

A Kárpátalja területén élő magyarság sajátos kis tája a Szernye-mocsár környéke, melynek északi részén helyezkedik el vizsgált településünk, Dercen.¹ A település Munkácstól délre, a Kerek-hegy lábánál fekszik. Napjainkban a munkácsi járás legnagyobb magyar községe, bevándorolt „nemzetiségei” együttesen alig érik el a 2 %-ot. A község és környéke régóta lakott. A falu lakosainak száma a legutóbbi népszámlálási adatok szerint 2793 fő. Az emberek főleg mezőgazdasággal és állattenyésztéssel foglalkoztak és foglalkoznak napjainkban is. A gazdálkodó életforma határozta meg a családok életét. A derceni lakosság döntő többsége református vallású és magyar nemzetiségű.²

* A tanulmány szerzője a Debreceni Egyetem PhD-hallgatója.

¹ Dercen Árpád-kori település, már a 13. században népes falu volt. Alapításának dátumát 1067-re datálják. Neve eredetének két magyarázata van, az egyik szerint: a régi magyar Derse személynévből származik, úgy, hogy annak latin Dersynum alakja változott helynévvé. Az ukrán Driszina „Dercen” elszlávosított alakja (a szovjet-érában ez volt a falu hivatalos neve). Egy másik feltételezés szerint pedig a dercevirágtól vagy a lila virágú deréce virágtól eredeztethető a település neve. Az egyházi életről egy 1332. évi dokumentumból tájékozódhatunk. A falu lakói korán áttértek a református hitre, 1560 körül alakult meg itt a református egyház. Dercen már a 18. századtól is Bereg vármegye egyik legnépesebb települése volt, 1900-ra a népesség meghaladta a 2000 főt (ekkor népesebb Csapnál, Gátnál, Mezőkaszonynál). Mai címere 1904-től van használatban, és utal a helyiek foglalkozására (földművelés, szőlészet). A település történetét lásd: Botlik–Dupka 1993:127.

² A falu etnikailag és felekezetiileg is magyar és református többségűnek tekinthető napjainkban. 2793 lakosának 97,6 %-a magyar, 96 %-a református. Kutatásom megkezdésekor ehhez kapcsolódóan alapvető/vagy egyik feltevésem, hogy Dercen pozitív népességi mutatóival és hagyományörzésével, vallásosságával fontos szerepet játszik a kárpátaljai magyarság megmaradásában.

Az itt élők anyanyelve napjainkban is a magyar nyelv. A községben a felekezeti hovatartozás nemzetiségi elkülönülést is jelent.

A Szernye-mocsár mellé épült település az idők folyamán együtt élt a vidék természeti adottságaival: a lápos határban lévő sok folyó- és állóvízzel. A nagy kiterjedésű mocsár a falu életének meghatározó tényezője volt, a lakosság halászzattal és az arra alkalmas területeken legeltetéssel foglalkozott. A sajátos táji adottságok a hagyományos életmód továbbélését, emlékeinek fennmaradását a 20. században a harmincas évekig biztosították, környezete magyar falvainak gazdálkodását, kultúráját pedig sajátossá tették. Minden néprajzi jelenség kulturális érték, bár folyamatosan változik. A településen egy viszonylag modern életmód mellett sok archaikus szokás maradt fenn: a hiedelemvilág meglehetősen gazdag, a vizsgált településen a népi gyógyászat is virágzik.

A Szernye-mocsár az 1930-as évek végéig érintetlenül őrizte meg a népelet múltjának emlékeit, melyek különösen a török hódoltságnak erősebben kitett, nyíltabb alföldi területeken nyomtalanul elvesznek. Ezért a lápi vidékek népe tisztábban is tartotta fenn a magyar nyelv kincseit. A tárgyi emlékek között az építkezés érdemel több figyelmet a hagyomány megőrzésének szempontjából. Szatmár és Bereg megye népeletében az Alföld, Erdély és az Északkeleti Felföld néprajzi sajátosságainak összetalálkozását, egymásba fonódását találjuk. Több alkalommal végzett kutatásokat Bereg megyében, a láp környéki magyar falvakban, köztük Dercenben 1939-1942 között Gönyei (Ébner) Sándor a népi építészeti és kézműipar terén. Művei értékes dokumentumok a lápvidék építészetről, a lakosság foglalkozásáról, mindennapjairól. Gönyey megállapította, hogy az építkezések anyaga egyrészt a mocsár melletti erdőségekből kitermelt tölgyfa volt, másrészt a láp szélén növekvő vesszős bokrok és fák: éger, fűz, kutyafa, kocsányos tölgy, valamint erdei hajlékony fák, a mogyoró és a vörös gyűrű. Ezek az anyagok az ősi faépítkezés formáját is megszabták, amely teljesen megegyezett a más, fában és vízben bővelkedő magyar nyelvterület hasonló építési gyakorlatával.³

Az ember nemcsak része a környezetnek, hanem a törvényeiről alkotott ismeretei alapján manipulálni is tudja azt, így a Szernye-mocsár jövője is nagyban függött a rá ható emberi tevékenységektől. A Szernye-mocsár gazdag növény- és állatvilágára negatívan hatott az emberi tevékenység környezet-átalakító törekvése. A 19–20. századi tájtalakítás eredményeként a múltba tűnt el a mocsárvilág, amely az itt élő emberek mindennapi életének és mentalitásának

³ Gönyei 1939: 397.

meghatározó tényezője volt évszázadokon át. Biztonságot, élelmet, mezőgazdaságilag termékeny földeket adott a lápi emberek számára.

A mocsár lecsapolása hosszú ideig tartott: az 1860-as években kezdték, de még az 1930-as években is folytak munkálatok. Egész névbokrok őrzik ennek a folyamatnak Dercen határában is a nyomát: Kubik, Kubiknál, Kubik-gödör, Kubik-árok, Kis-töltés, Nagy-töltés. Hasonlóképp a vízelvezető árkok nevei, pl. Gróf árka, Csalhó-árok, Bogár-árok, Mezsde-árok stb. Az állóvizek a mocsár lecsapolása után nagyrészt eltűntek, de neveiket továbbra is használják. Dercen településen például a *Tó* megnevezés szántóföldre vagy legelőre utal még napjainkban is. Ezek egy része ma is vizesedésre hajlamos, de mezőgazdasági hasznosításra valamelyest már alkalmassá vált területet jelöl. Megfigyelhető, hogy sok esetben ezek a nevek már teljesen a megváltozott jelentésnek megfelelően élnek a névhasználók nyelvében, pl. a Tóba hajtják az állatokat legelni, vagy éppen a Tóba mennek kapálni, a Tengeris-tó pedig azért viseli ezt a nevet, mert kukoricát, tengerit természetesen rajta.⁴ A helynévadásra természetesen hat a falu határának domborzati változatossága is. „*Maga Dercen egy 162 méteres dombnyúlvány déli oldalán jött létre. A falu egyes részei között is kisebb-nagyobb magasságbeli eltérések vannak. (...) A szántóföldek kisebb része a dombos helyekre esik, nagyobb részük azonban lapályos területen, a Szernye-mocsárban található. A mezőgazdaságnak, elsősorban a primőrzőldség-termesztésnek és az állattenyésztésnek nagy hagyományai vannak Dercenben a mai napig, és bizonyára ebből is következik, hogy a helynevek a fiatalabb korosztály körében is intenzív használatban maradtak, hiszen mindennapjaik fontos része a földművelés.*”⁵ A 19. századtól élnek a faluban a földrészlegek következő elnevezései, melyek napjainkban is használatosak: Kender-kert, Makkos (erdő), Baloca (domb), Hegyalja, Sütő-ér, Tó (Szernye-mocsár), Kertalja, Aszaló, Város-ér (kaszáló), Prima-legelő (kaszáló).

NYELVI KARAKTERJEGYEK

A települést a magyar dialektológiai szakirodalom nyelvjárászígetként tartja számon.⁶ Nyelvjárásuk érdekessége, hogy jelentős mértékben különbözött és különbözik más kárpátaljai magyar területek dialektusaitól. A Munkácsi járás magyarlakta falvainak lakosai általában az északkeleti

⁴ Tóth 2014:64.

⁵ Benkő 1967: 455-64.

⁶ Lásd erről bővebben: Balogh 2004, Juhász–Oszkó–Reményi 1988.

nyelvjárást beszélnek, a vizsgált település azonban kivételt képez ez alól. A nyelvjárászigetek problematikája már régóta foglalkoztatja a nyelvészeket, hiszen sajátos nyelvi helyzetük, fejlődési jellegzetességeik nemcsak a nyelvjárásban, hanem a nyelvtörténet és a településtörténet számára is fontos tanulságokkal szolgálhatnak. Emiatt meglehetősen gazdag szakirodalmi háttér segíti a kérdés kutatóit. A nyelvjárászigetek kialakulásáról szólva a legtöbb forrás egyértelműen áttelepüléssel, telepítéssel magyarázza a jelenség létrejöttét. Balassa József írásaiban olvashatunk arról, hogy a nyelvjárások földrajzi helyzetének szabályosságát a vándorlások okozta különbségek törlik meg. *„A más vidékre került lakosság, ha csak egy közösségben lakik is, megőrzi eredeti nyelvjárását, a mely különbözik a körülötte lakókéétól, s így az egyes területeken belül nyelvjárás szigetek keletkeznek. Azonban elkerülhetetlen az is, hogy az így elszakadt lakosság nyelve idővel meg ne változzék, s ne alkalmazkodjék némi tekintetben az őt minden oldalról körülvevő nyelvjáráshoz. Tehát az ilyen sziget külön nyelvjárás válik nemcsak a körülötte lakók nyelvéhez, hanem az ő anyanyelvjárásához képest is.”*⁷ Benkő Loránd is a népmozgalmak, telepítések hatását látja a háttérben: főleg a háborús események, elsősorban a tatárjárás nagy népmozgató hatását emeli ki a magyar nyelvjárás helyzet általános alakulásáról szólva. Fontos, hogy ezek hatására sok esetben nemcsak eltolódtak, hanem helyenként teljesen megváltoztak a nyelvjárás viszonyok.⁸ Ezekben a településeken részben megőrződtek az eredeti nyelvjárás bizonyos sajátosságai, de ugyanakkor átvették más anyanyelvjárású települések, esetleg a megmaradt helyi nyelvjárás bizonyos jellegzetességeit is, így szinte esetenként más-más színezetű nyelvjárású ötvözetek alakultak ki. Hasonlóan vélekedik Balogh Lajos is a nyelvjárászigetek kialakulásáról, és a kérdéskörhöz szorosan hozzákapcsolja azt a mi szempontunkból figyelemre méltó körülményt is, hogy *„a magyar nyelvjárások a peremterületeken nemcsak archaikusabbak, hanem viszonylag homogének is, tehát egy nyelvjárás területen vagy -típuson belül a nyugati, északi és keleti vidékeken nincsenek jelentős eltérések az egymáshoz közel eső települések tájnyelve között.”*⁹

Lehoczy Tivadar, Bereg vármegye történetének kutatója nagy körültekintéssel és részletességgel gyűjtötte össze a vármegye néprajzi, történelmi hagyatékát a legkorábbi időkig visszamenőleg. A Dercen mellett fekvő mocsár

⁷ Balassa 1891:16.

⁸ Benkő 1956: 246–249

⁹ Balogh 2011:319.

történetére a község leírásakor tér ki, elegyítve a tudományos forrásokat a helyi néphagyománnyal: „Az itt délről elterülő tó, mely 28701 hold területű volt Gáti tónak, Szernye-mocsárnak, Szernyei lálnak s Nagytónak is neveztetett s az immár ármentesített mezőség a körülötte fekvő parti helységek és birtokosok között felosztatott és Dercen: egy nyelvjárásziget helynévrendszertani sajátosságai 107 eke alá vétegett. Mint minden ilyen tóru, erről is különféle legendák és regék éltek a nép között. Geologusok szerint egykor tüzhányó tölcser mélyedést képezett, mely a Miocén-tenger elfolyása után berakodás által lassan betöltetett. A néprege szerint a vadonság e hónapban egykor hatalmaskodó rabló község telepedett le, mely a környékbeli békés népeket zsarolta s melytől csak úgy szabadulhattak meg, hogy a völgyület körüli lejtőkről ázott csatornákon belé irányíták a patakokat és vizeket s az így képződött mocsárba fulladtak a körülzárt gonoszok.”¹⁰ Valós történeti adatok alapján Dercenről feltételezhetjük, hogy ide talán a nehezebb sorsú vidékekről menekültek a lakosok. Lehoczky Tivadar a továbbiakban így ír a vidék lakóiról és külső jegyeikről: „Az itt élő lakosok termete középszerű, sőt inkább azon alóli; ölnyi nagyságúak ritkák; azonban vállasok, izmosak, hajlékonyak, ruganyosak, mellesek, munkára alkalmasak. A nők is inkább alacsonyok mint magasak s kövérségre épen nem hajlandók, inkább karcsúak s szikárok. A férfiak fehér ércz- pitykés, vagy sujtásos fekete vagy sötét kék dolmányt s szűk nadrágot, magas szárú csizmát, felgyört karimájú s daru vagy gémtollal ékített fekete nemez vagy szalma kalapot, nyárban széles térden alól erő gatyát, lobogó inget, pruszlit, eső és hideg ellen bárány süveget, szürke vagy fekete fürtös gubát veres gallérral s nemzeti szín bojttal viselnek. A nők szeretik a tarka kirívó színű ruhákat, az ily szór vagy kartonszoknyákra két-három veres, sárga vagy zöld fodrot vagy sávolyt varrnak; mellüket testhez álló mellényke vagy rövid ujjas fedí; a nők fejükön tarka vagy fekete selyem kendőt, a módosabbak fodros főkötőt, s elől kötényt viselnek. A lányok hajukat elől simára fésülve, hátul egy vagy két varkocsba fonva hordják. Lelkiéletüket tekintve az itteni magyar őszinte, nyílt szívű és nyelvű, nem hunyászkodó, becsülettudó, munkás, honszerető azért nem fél a katonakötelezettségtől s bátran lép a sorozó bizottság elé. A nők egyszerűek, jó gazdasszonyok, takarékosak, pénzkímélők, miért is örömiük van, ha a ládafiókban ruhák alá vagy keszkenőbe egy kis pénzt elrejtethnek. Szeretik a zenét, táncot, csárdást. Épületeik és lakásaik szerények, de tiszták; a lakószobában a kandalló s búbos kemence foglalja el a főhelyet, a falakat tükör s virágos edények díszítik; oldalait hosszú karos festett padok, asztal,

¹⁰ Lehoczky 1881:10.

cifra a padlásig felnyúló tollas párnákkal s dunyhákkal ellátott ágyak foglalják el. A szalmával, náddal vagy zindellel, most már cseréppel is fedett lakházat az utcza és udvar felé széles, oszlopos tornác környezi, mely nyaronta alvóhelyül is szolgál. A gémes kút az udvar elején szokott lenni, hol a ház elejét néhány akác, gyümölcs, jegenye- vagy orgonafa szokta díszíteni; míg a mozgatható gerendára alkalmazott rácsos vagy rekeszszerű kapuval zárt s kerített udvar hátsó részén a gazdasági épületek, csűr és istállók állnak.”¹¹

Dercen község lakóinak építészete kapcsán elmondható, hogy a 20. század kezdetétől a lakóépületek fundamentumát kőből építették és általában alacsony volt. A házak falazata vályogból készült, kívül és belül sárral tapasztották ki, majd kimeszelték. A plafon tölgyfagerendából készült. A tetőfedésre eleinte zindelyt, majd zsúpot (taposott szalmát) használtak, később ezt a cserép és pala váltotta fel. A lakóház a következő részekből állt: első ház, konyha, eresz, hátsó ház, a kamra hátul külön épületben helyezkedett el. Az utcafrontra néz a házak első két szobája, ezeket követi párhuzamosan egymás mellett a pitvar (előszoba) és konyha. Kandallóval, kályhával fűtöttek. A hátsó házban tisztálkodtak télen, nyáron pedig az udvaron. A konyha felépítése a következő volt: fűtőberendezés, székek, asztal, talácsi. A talácsi – tároló szekrényként funkcionált, ide rakták az edényeket, élelmiszert, általában 3 fiókból állt. A kerítés forgófából készült, a tűzfal pedig deszkából állt. A padláson tárolták a terményt, az élelmiszereket. A kéményben füstölték a kolbászt, sonkát, szalonnát, amely nyitott kémény volt. A szobák padlója földes volt. Egy átlagos család szobája így nézett ki: ágy, asztal, székek, háromfiókos láda, szekrény. A falakat leggyakrabban fehérre, néha kék színűre meszelték.¹²

Mint a legtöbb faluban, így Dercenben is némely udvar nagyon nagy volt, valamelyik pedig egész kicsi. A telek végén a kert helyezkedett el. A legtöbb ház előtt van kiskert virágokkal, ez előtt pedig lóca. Az udvar felosztása a következőképpen nézett ki: első udvar házzal, gémes kút, eperfa, szilvafa, diófa a későbbiekben szőlőlugas, hátsó udvar. A tornácos házak a 19. század közepén jelentek meg a Szernye-mocsár környéki falvakban, köztük Dercenben is, melyeknek oszlopsorát mindig fából készítették és gazdagon kifaragták. Később vályogból vagy téglából rakták az oszlopot, háromféle formában: hat- vagy nyolcszög, esetenként henger alakban. Ekkor azonban már csak az oszlopok fejét, illetve a talpát díszítették. A tornác sajátos közösségi szerepet töltött be: a család és a szomszédok életében vasárnaponként, a templomi

¹¹ Lehoczky 1881: 192-194.

¹² N.I. 73 éves nő közlése, Dercen, 2020.

istentisztelet után itt gyűltek össze, és estig beszélgettek. A pitvar hátulsó felében egyes gazdasági tennivalókat végezték, itt csépezték ki például a „paszuly”-t, vagyis a babot, a borsót, és itt állították fel a gabonatórozó ládát, a szuszékot. Amit a kamrában nem tudtak elhelyezni, azt a „pad”-ra, azaz a padlásra rakták.¹³ A Szernye-mocsár vidékén sok évszázados hagyománya van a fa háziiparszerű feldolgozásának. A 19. század utolsó harmadában már főként bodnársággal – elsősorban hordó-, veder- és dézsakészítéssel is foglalkoztak Dercen községben. Ez időben olyan jelentős mennyiségben állították elő az iménti eszközöket, hogy áruikat nemcsak Bereg, hanem a szomszédos Szabolcs és Szatmár vármegye piacaira is elszállították értékesíteni. A parasztasszonyok telente házi vásznat szőttek, amelyeket a munkácsi és a beregszászi heti vásárokon kínáltak eladásra. A hátsó udvar mint egy gazdasági udvar működött, amihez a csűr, disznóól, istálló és tyúkól tartozott. A zöldségféléket veremben tartották. Egy telek általában 25-30 ár területű volt. Az önellátó, állattartó és földművelő gazdálkodás klasszikus példáját láthatjuk a településen. A lábas- és aprójószág tartása gyakorlatilag a legtöbb család gazdálkodásának részét képezte, amelyhez a szükséges terményt saját szántóföldjeiken termelték meg.

Összegzésként elmondható, hogy a Szernye-mocsár a falu életének meghatározó tényezője volt, mely a község népi kultúrájának egyediségéhez, hosszú távú fennmaradásához járult hozzá. A sajátos táji adottságok a hagyományos életmód továbbélését, Dercen község emlékeinek fennmaradását biztosították, nyelvjárását, gazdálkodását és kultúráját pedig sajátossá tették. Hagyományörzésüknek köszönhetően fontos szerepük volt a kárpátaljai magyarság megmaradásában, továbbá a vizsgált térségben való fekvésnek köszönhetően, mind néprajzi, mind pedig nyelvi tekintetben számos archaikus vonást sikerült megőriznie.

JEGYZETEK:

Botlik József – Dupka György. *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján.* - Ungvár- Budapest: Intermix Kiadó, 1993. –360 old.

Gönyi Sándor (1939): *Szatmár és Bereg népének hajléka és házatája. Magyar városok és vármegyék monográfiája XXVI-II.*

Tóth Teodóra (2014): *Helynévvizsgálatok a Szernye-mocsár vidékén.* In Bartha Ákos Szálkai Tamás (szerk.) *Interdiszciplináris a régiónkutatásban IV.* 61-71. Debrecen Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára

¹³ B.K. 77 éves nő közlése, Dercen, 2020.

Benkő Lóránd (1967): *Nyelvjáráskutatás és településtörténet*. Nyr.91: 455–64 old.

Balogh Lajos (2004): *A kettőshangzók fonológiai státusza a kárpátaljai Dercen nyelvjárásában*.

In: *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 32.

Lehoczky Tivadar (1881) : *Beregvármegye monográfiája I.kötet*, Ungvár: Pollacsek Miksa Könyvnyomdája

Juhász Dezső–Oszkó Beatrix–Reményi Andrea (1988): *Nyelvjárási szöveg Dercenből*. MNy. 84: 221–7.

Balassa József (1891): *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Bp.

Benkő Lóránd (1956): *A régi magyar nyelvjárások*. Nyr. 80: 244–51 old.

Lehoczky Tivadar (1881) : *Beregvármegye monográfiája II.kötet*, Ungvár: Pollacsek Miksa Könyvnyomdája